

JEUGDLITERATUUR DOOR DE LENS VAN ETNISCH-CULTURELE DIVERSITEIT

Auteurs:

Sara Van den Bossche

Anne Klomberg

Adviesgroep:

Chafina Bendahman (ROSE stories)

Mecu Ginting (DiversiTales)

Helma van Lierop-Debrauwer (Tilburg University)

Ingrid Tiggelovend (Studio Sesam)

STICHTING LEZEN REEKS

DEEL 33

ISBN: 978-94-6301-286-7

Productie en uitgave: Uitgever Eburon, Utrecht, www.eburon.nl

Cover and basicdesign: Lijn 1, Haarlem

Lay-out: Textcetera, Den Haag

©Stichting Lezen 2020

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag verder worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt worden door middel van druk, fotokopie of welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande toestemming van Stichting Lezen.

INHOUDSOPGAVE

VOORWOORD	7
SAMENVATTING	9
INLEIDING	15
1. Boeken als <i>boodschappers</i> : literatuur en ideologie	17
2. Boeken als <i>broeikassen</i> : literatuur als sociaal en moreel laboratorium	22
3. Boeken als <i>bakens</i> : functies van literatuur	23
4. Werktuigen voor dit onderzoek	27
5. Opzet van het onderzoek	29
1 LEZEN, LEVEN EN WETEN	31
1. Lezen en samen leven: de wisselwerking tussen literatuur en maatschappij	31
2. Lezen en weten: waarom boeken onze kijk op de wereld kunnen veranderen	34
3. Lezen, weten en samen leven: literatuur als oefenschool voor sociale vaardigheden	37
4. Lezen en anders weten: hoe literatuur ons denken kan transformeren	44
5. Onderzoek naar jeugdboeken en etnisch-culturele diversiteit: een verhaal van herkenning en verkenning	48
6. Conclusie: over <i>broeikassen</i> , meelevende breinen en <i>verrekkijzers</i>	49
2 OP ZOEK NAAR <i>VERREKIJKERS</i> EN <i>WERELDVERBETERAARS</i> IN DE NEDERLANDSE JEUGDLITERATUUR	53
1. Etnisch-culturele diversiteit in het jeugdliteraire veld	54
2. Wetenschappelijk onderzoek naar etnisch-culturele diversiteit in de Nederlandstalige jeugdliteratuur	74
3. Conclusie: <i>verrekkijzers</i> en <i>wereldverbeteraars</i> in de Nederlandse jeugdliteratuur	86

3	LEESWIJZER: NAAR <i>CULTUURKRITISCHE</i> GELETTERDHEID	89
1.	Inleiding	89
2.	Cultuurkritisch lezen (1): kernhouding van cultuurkritische lezers	101
3.	Cultuurkritisch lezen (2): kernvragen en analyseconcepten voor een cultuurkritische leeswijze	112
4.	Conclusie: cultuurkritische teksten	131
4	CASUS: EEN DUIK IN HET VERLEDEN	133
1.	Vooraf	133
2.	Opzet	134
3.	Tekstuele strategieën	137
4.	Conclusie: dieper duiken	156
	VOORBIJ DE SPIEGEL	159
	Terugblik	159
	Vooruitblik	161
	BIBLIOGRAFIE	163
	BIJLAGEN	173
	BIJLAGE 1	
	CHECKLIST LEESWIJZER	175
	Leeswijzer – Inhoud	176
	Leeswijzer – Vorm	177
	Leeswijzer – Samenvatting	177
	BIJLAGE 2	
	JENNY SMELIK-IBBY PRIJS	178
	Editie 2014-2015	178
	Editie 2016-2017	179

VOORWOORD

In haar befaamde TED Talk, ‘The danger of a single story’, vertelt de Nigeriaanse schrijfster Chimamanda Ngozi Adichie over de boeken uit haar jeugd en over haar vroege ontwikkeling als schrijfster:

‘Ik was een vroege lezer, en wat ik las waren Britse en Amerikaanse kinderboeken. Ik was ook een vroege schrijfster [...], ik schreef exact dezelfde verhalen als de verhalen die ik las. Al mijn karakters waren wit en hadden blauwe ogen. Ze speelden in de sneeuw. Ze aten appels. En ze spraken veel over het weer; hoe heerlijk het was dat de zon weer was gaan schijnen.’

Dat, stelt Adichie, is het gevaar van ‘het enkele verhaal’. Omdat Adichie als kind alleen maar boeken las over buitenlandse personages, raakte ze ervan overtuigd dat boeken alleen maar konden gaan over mensen die niet op haar leken. Ze wist niet dat er in literatuur ook ruimte kon zijn voor haar eigen belevingswereld, haar eigen ervaringen.

‘We zijn ontvankelijk en kwetsbaar wanneer we in aanraking komen met verhalen, zeker als kinderen’, aldus Adichie. Die stelling onderschrijven wij bij Stichting Lezen: boeken moeten er zijn voor *alle* kinderen. (Jeugd)boeken staan niet los van de werkelijkheid, maar maken er onderdeel van uit. Ze beïnvloeden in belangrijke mate hoe we naar de werkelijkheid, naar onszelf en naar anderen kijken.

In *Jeugdliteratuur door de lens van etnisch-culturele diversiteit* zoomen Sara Van den Bossche en Anne Klomberg in op etnisch-culturele diversiteit in de Nederlandse jeugdliteratuur. Ze onderzoeken hoe jeugdboeken gebruikt kunnen worden om over diversiteit en inclusiviteit na te denken – ook in de wereld buiten het boek. Zij zien hierbij niet alleen een rol weggelegd voor auteurs en uitgeverijen, maar ook voor lezers. Het is belangrijk dat lezers ‘cultuurkritisch geletterd’ worden. De publicatie reikt handvatten aan om de (impliciete) culturele denkbeelden in jeugdboeken te leren herkennen en kritisch te bevragen.

‘Verhalen doen ertoe. Veel verhalen doen ertoe’, concludeert Adichie in haar TED Talk. We hopen dat deze publicatie weer een nieuw verhaal ontsluit.

Gerlien van Dalen

Directeur-bestuurder Stichting Lezen

SAMENVATTING

‘Lezen is uiteindelijk oefenen om de wereld in zijn geheel te zien,’ aldus Sayonara Stutgard in *Het Parool*. De literatuuropvatting die in deze publicatie centraal staat, sluit bij die uitspraak aan. Boeken bootsen de werkelijkheid na, en juist daarom is het belangrijk dat zij hun lezers een waaier aan perspectieven op die werkelijkheid bieden.

Wanneer we het Nederlandse (jeugd)literaire veld beschouwen, dan valt op dat er weinig verscheidenheid is op het vlak van etnisch-culturele diversiteit. Het merendeel van de Nederlandse jeugdboeken stelt de beleving en ervaring van witte personages centraal, terwijl het perspectief van personages van kleur vaak afwezig is of onderbelicht blijft. De boeken tonen, met andere woorden, slechts een stukje van de werkelijkheid. Dat heeft belangrijke implicaties voor de ontwikkeling van jonge lezers, die voor hun zelf- en wereldbeeld mede afhankelijk zijn van boeken.

Deze publicatie is bedoeld voor de bemiddelaars in het veld van de jeugdliteratuur die met deze jonge lezers werken en zo een impact kunnen hebben op die denkbeelden over het eigen ik en de wereld. Als voornaamste doelgroepen worden beschouwd: leerkrachten (in opleiding), bibliothecarissen, leesconsulenten, opvoeders, etc. Kortom, de publicatie is gericht op alle denkbare bemiddelaars die op dagelijkse basis bepalen welke boeken kinderen in handen krijgen en daarmee invloed uitoefenen op het zelf- en wereldbeeld van die kinderen.

In deze studie wordt jeugdliteratuur bekeken door de lens van etnisch-culturele diversiteit. Dat houdt in dat wordt onderzocht hoe diversiteit in Nederlandse jeugdliteratuur vorm krijgt, en hoe literatuur gebruikt kan worden om over het thema verscheidenheid na te denken. Een belangrijk vertrekpunt van het onderzoek is dat er een verbinding bestaat tussen boek en maatschappij. Boeken reflecteren de (sociale) werkelijkheid buiten het verhaal en leveren zo inzicht in die werkelijkheid op. Ze beïnvloeden hoe we naar onszelf en naar (onze verhouding tot) anderen kijken. Uit de sterke verbinding tussen boek en wereld volgt ook een tweede belangrijke stelregel, namelijk dat lezer en boek een relatie met elkaar aangaan. Lezers zijn geen passieve ontvangers van de ideeën die in boeken geuit worden, maar nemen

actief deel aan het proces van betekenisgeving. Ze kunnen de denkbeelden uit boeken overnemen, maar ook nuanceren of verwerpen. Bij lezers wordt dus een actieve leeshouding verondersteld.

De **inleiding** van deze publicatie geeft een eerste schets van de relatie tussen literatuur en samenleving. Er wordt aandacht besteed aan de manier waarop boeken fungeren als 1) boodschapper, 2) broeikas en 3) baken. Allereerst dragen boeken – impliciet of expliciet – een bepaald gedachtegoed uit. In vrijwel ieder boek is een bepaalde mens- en maatschappijvisie, ofwel ideologie, te ontwaren, die met het oog op diversiteit zowel schadelijk als constructief kan zijn. Als zodanig treden boeken voor lezers op als *boodschappers*. Daarnaast functioneren zij ook in belangrijke mate als *broeikassen*. De wereld die in een boek afgebeeld wordt, kunnen we beschouwen als een miniatuurwereld achter glas. Schrijvers kunnen in de broeikas de ‘echte’ werkelijkheid reproduceren, maar ook een alternatieve werkelijkheid scheppen. De broeikas biedt zo de mogelijkheid om nieuwe (sociale en maatschappelijke) ideeën te laten groeien en om lezers op nieuwe gedachten te brengen. Tot slot treden boeken op als *bakens*: voor de lezer vormt een tekst een ankerpunt, een oriëntatie van waaruit de werkelijkheid veilig verkend kan worden.

Boeken vervullen verschillende functies voor verschillende lezers. In het kader van dit onderzoek naar jeugdliteratuur en etnisch-culturele diversiteit zijn de belangrijkste leesfuncties: onderwijs (kennisvergaring), zelfontwikkeling, morele ontwikkeling en politieke impact. Deze functies gaan gepaard met specifieke lezerprofielen. De leesfuncties en lezersprofielen werden overgenomen uit bestaand onderzoek. Daarnaast werd in deze studie voor elk van de profielen een bijbehorend leesinstrument ontwikkeld. Samengevat:

LEESFUNCTIE	LEESPROFIEL	LEESINSTRUMENT
<i>onderwijs (kennisvergaring)</i>	<i>ontdekker</i>	<i>loep</i>
zelfontwikkeling	verreijkjer	verreijkjer
morele ontwikkeling	padvinder	kompas
politieke impact	wereldverbeteraar	moersleutel

De leesfuncties, leesprofielen en leesinstrumenten worden in de publicatie ingezet als kapstokje, om theoretische inzichten te verklaren, literaire teksten te analyseren en lezersvaardigheden te bespreken.

In hoofdstuk 1, ‘**Lezen, leven en weten**’, wordt de literatuuropvatting die in de inleiding geïntroduceerd is verder uitgewerkt. Het uitgangspunt dat literaire teksten

deel uitmaken van de menselijke beleving (ons inzicht kunnen verschaffen in de menselijke aard, exemplarisch zijn, en ons een venster op de wereld bieden) leidt tot aandacht voor het effect van literatuur op de emoties en het karakter van de lezers. Binnen de wetenschappelijke specialisatie ‘cognitieve literatuurwetenschap’ wordt de impact van boeken op lezers centraal gesteld. Onze hersenen reageren op fictionele werelden alsof ze echt zijn, en dit verklaart waarom boeken ons kunnen beïnvloeden. We kunnen literatuur gebruiken om reflectie op ethische en sociale kwesties uit te lokken en ‘echte’ situaties te oefenen.

Net zoals bij mensen in de ‘echte’ wereld, verplaatsen we ons in en voelen we empathie voor de personages waarover we lezen. We kunnen ons met hen identificeren of ons tegen hen afzetten. Boeken voor jonge lezers bieden hen zo langs de ene kant herkenning of *spiegels*, maar langs de andere kant ook verkenning van of *vensters* op het onbekende. Omdat boeken ons met nieuwe perspectieven in aanraking brengen, kunnen zij helpen om vooroordelen te bestrijden. Ze moedigen ons aan om voorbij de grenzen van het ‘wij’ te kijken. Boeken bieden lezers een *verrekijker*: ze leren hen om meerdere gezichtspunten in te nemen en om zo te komen tot zelfontwikkeling.

In hoofdstuk 2, ‘**Op zoek naar verrekijkers en wereldverbeteraars in de Nederlandse jeugdliteratuur**’, wordt ingegaan op de manier waarop etnisch-culturele diversiteit al dan niet aan de orde komt in het Nederlandse jeugdliteraire veld. Eerst worden enkele projecten en initiatieven rond diversiteit in jeugdboeken beschreven. Daarna wordt een ‘state of the art’ van het jeugdliteraire veld uiteengezet. Aangezien er niet veel Nederlands onderzoek naar (het belang van) etnisch-culturele diversiteit in jeugdboeken beschikbaar is, worden in het tweede hoofdstuk inzichten uit het Angelsaksische onderzoek gepresenteerd en gebruikt om op de situatie in Nederland te reflecteren. Er wordt betoogd dat er in het Nederlandse jeugdliteraire veld sprake is van een zekere mate van witte normativiteit. Deze stelling wordt onderbouwd met en getoetst aan concrete voorbeelden en uitwerkingen. Zo blijkt dat zowel het personeels- en auteursbestand van uitgeverijen als de personages in kinder- en jeugdboeken overwegend wit zijn. Het merendeel van de jeugdboeken fungeert als spiegel voor witte lezers; veel minder oog is er voor de beleving van mensen van kleur, zij krijgen vooral vensters te zien.

Vervolgens wordt dieper ingegaan op het beschikbare Nederlandse wetenschappelijke onderzoek. Daaruit blijkt dat het aandeel van auteurs met een niet-westerse migratieachtergrond zeer klein is. Daarnaast wordt duidelijk dat wanneer er hoofdpersonages van kleur in Nederlandse jeugdboeken voorkomen, zij doorgaans in een *complex frame* worden gerepresenteerd; ze bevinden zich dan in een onderhande-

lingspositie tussen verschillende culturen en construeren actief hun eigen identiteit. De representatie van personages van kleur is doorgaans niet vrij van clichématige thema's en stereotypen. Ook in boeken waar het complexe frame de bovenhand heeft (en niet het assimilatieframe, het exotische frame of het discriminatieframe), wordt de afkomst van personages van kleur vaak in meer of mindere mate geproblematiseerd.

In hoofdstuk 3, '**Leeswijzer: naar cultuurkritische geletterdheid**', wordt de aandacht verbreed van het boek naar de lezer. Er wordt een 'cultuurkritische' benadering van jeugdliteratuur uiteengezet. Deze benadering is gericht op het inzichtelijk maken en kritisch bevragen van de (impliciete) culturele denkbeelden die in jeugdboeken te vinden zijn, en van de manier waarop etnisch-culturele groepen in jeugdboeken worden afgebeeld. De benadering is tweeledig. Enerzijds richt ze het vizier op boeken met cultuurkritische elementen – boeken die het potentieel hebben om dominante culturele ideeën te bevragen. Anderzijds focust ze op cultuurkritische lezers – lezers die in staat zijn om de culturele aannames in boeken te ontwaren en ter discussie te stellen. Cultuurkritische teksten reiken de instrumenten *kompas*, *verrekijker* en/of *moersleutel* aan. Respectievelijk hebben die tools betrekking op morele ontwikkeling, zelfontwikkeling en politieke impact. Cultuurkritische lezers pakken die instrumenten spreekwoordelijk op of hanteren ze op eigen initiatief bij teksten waarin ze niet meteen aanwezig lijken.

In de leeswijzer wordt allereerst aan de hand van de casus *Boom-Boom: over vreemden en vrienden* (2017) geïllustreerd hoe cultuurkritisch lezen in het werk gaat. Vervolgens worden drie kernvragen uitgewerkt die handvatten voor een cultuurkritische leeshouding bieden:

1. **Gezichtspunt:** Wie ziet? Wie voert het woord?
2. **Onderwerp:** Wie worden gezien? Welke groepen worden vertegenwoordigd?
3. **Zienswijze en denkbeelden:** Hoe worden die groepen gezien? Op welke manier worden ze afgebeeld?

Met behulp van diverse tekstvoorbeelden en via het uitlichten van concrete verhaaltechnieken wordt inzichtelijk gemaakt hoe deze vragen als leidraad kunnen dienen bij het cultuurkritisch analyseren van een tekst.

In hoofdstuk 4, '**Casus: een duik in het verleden**', worden de lessen uit de leeswijzer toegepast op een uitgebreide casus: het boek *De duik* (2014) van Sjoerd Kuyper en Sanne te Loo (ill.). Die casestudy is bedoeld om handvatten voor het ontwik-

kelen van een cultuurkritische leeshouding te identificeren en te *modelen* hoe een cultuurkritische analyse werkt. Er wordt gedemonstreerd dat *De duik* een cultuurkritische tekst is, omdat het verhaal het potentieel heeft om vastgeroeste denkbeelden over culturele groepen te doorbreken. Er wordt ingegaan op de strategieën die de tekst inzet om de cognitie – de denkbeelden – van lezers te beïnvloeden. Daarbij wordt zowel aandacht besteed aan de inhoud als de vorm van de tekst. Tot slot volgen in het laatste hoofdstuk, **‘Voorbij de spiegel’**, nog een terug- en vooruitblik.

INLEIDING

HET WAAROM VAN DIT ONDERZOEK

SARA VAN DEN BOSSCHE

Diversiteit en jeugdliteratuur zijn onderwerpen die de laatste jaren steeds vaker in één adem genoemd worden. Op 5 januari 2019 schreef mediawetenschapper Reza Kartosen-Wong bijvoorbeeld in *Het Parool*: ‘Diversiteit in kinderboeken is goed voor ieder kind’. In zijn opiniestuk stelt hij dat jeugdboeken doorgaans een te eenzijdig beeld van gender en etniciteit schetsen: ‘Kinderboeken met meisjes in een hoofdrol of verhalen die draaien om niet-witte hoofdpersonages zijn schaars. Nog steeds zijn de helden vooral witte jongens. Dat is niet bevorderlijk voor de sociaal-culturele ontwikkeling van alle kinderen’ (Kartosen-Wong, 2019). Met andere woorden: het overwicht van witte heldenfiguren kan een negatieve invloed hebben op hoe jonge lezers in de samenleving functioneren, op hun zelfbeeld, gedrag, en de perceptie van buitenstaanders. Kartosen-Wong legt een duidelijk verband tussen literatuur en maatschappij, tussen lezen en samen leven. Daar komen we later nog uitgebreid op terug.

Die verbinding tussen lezen en zijn heeft volgens Kartosen-Wong twee kanten. Jeugdliteratuur kan op lezers zowel negatieve als positieve denkbeelden overbrengen:

Onderzoek laat zien dat kinderen al op jonge leeftijd heersende opvattingen en vooroordelen over bijvoorbeeld vrouwen en zwarte mensen hebben overgenomen. Die krijgen zij onbewust mee via onder andere opvoeding, onderwijs en kinderboeken. Dat betekent gelukkig dus ook dat kinderboeken die divers en inclusief zijn een bijdrage kunnen leveren aan het afbreken en voorkomen van diezelfde opvattingen en vooroordelen. (Kartosen-Wong, 2019)

Het opiniestuk van Kartosen-Wong bouwt voort op een column die Sayonara Stutgard op 16 december 2018 in dezelfde krant publiceerde. Daarin pleit ze voor inclusie en ‘volledige *representatie* in literatuur’ (Stutgard, 2018; nadruk toegevoegd). Ze betoogt: ‘Lezen is uiteindelijk oefenen om de wereld in zijn geheel te zien’ (Stutgard, 2018). Beide columnisten gaan er dus van uit dat (jeugd)boeken onze kijk op de wereld kleuren en misschien zelfs kunnen veranderen.

Wat maakt van jeugdliteratuur een goed platform om het thema verscheidenheid te exploreren? Met die vraag in het achterhoofd zetten we in deze publicatie verschillende onderzoeklijnen uit. Enerzijds gaan we na hoe onderzoekers, recensenten en experts over de link tussen jeugdboeken en diversiteit denken. We laten zien hoe zij boeken beschouwen als *boodschappers*, *broeikassen* en *bakens* voor de lezers. Anderzijds bestuderen we hoe schrijvers en illustratoren het verband met verscheidenheid in jeugdboeken uitwerken en het publiek aansporen om erover na te denken. We onderzoeken hoe ze boeken tot *boodschappers*, *broeikassen* en *bakens* maken. In de loop van deze tekst zullen deze twee perspectieven elkaar steeds afwisselen.

DEFINITIES: DIVERSITEIT, ETNICITEIT, CULTUUR EN INCLUSIE

Onder *diversiteit* verstaan we ‘het verschijnsel dat er ergens mensen zijn met verschillende etnische of culturele achtergronden’ (*Van Dale online woordenboek*). In dit boek hanteren we *diversiteit* en *verscheidenheid* als synoniemen, in navolging van de *Dikke Van Dale*. Ook *etniciteit* en *etnische identiteit* gebruiken we door elkaar. *Etnisch* definieert de *Dikke Van Dale* als ‘van, behorend tot, betrekking hebbend op een volk, een bevolkingsgroep’. *Cultuur* is te begrijpen als ‘het geheel van normen, waarden, omgangsvormen e.d. in een organisatie of groep’ (*Dikke Van Dale*). Omdat etniciteit en cultuur in de omschrijving in het online woordenboek aan elkaar gekoppeld zijn, gebruiken we *etnisch-cultureel* als specificatie voor het soort diversiteit dat we in dit boek onderzoeken.

Diversiteit hangt nauw samen met *inclusie*. De twee begrippen vormen de ruggengraat van het sociologische concept *multiculturalisme*, waarbij we ons in dit onderzoek aansluiten: ‘Multiculturalism seeks the inclusion of the views and contributions of diverse members of society while maintaining respect for their differences and withholding the demand for their assimilation into the dominant culture.’¹

Wat de terminologie voor huidskleuren betreft: in deze publicatie geven we bewust de voorkeur aan *wit* boven *blank*, omdat dat adjectief de laatste jaren steeds meer een negatieve connotatie gekregen heeft: ‘*Blank* roept associaties op met rein en schoon en *zwart* is dat dan blijkbaar niet’ (Genootschap Onze Taal; nadruk in origineel). We sluiten ons met deze keuze aan bij de groeiende voorkeur voor *wit* in de Nederlandse media in het algemeen (Vermaat, 2017).

1 <https://www.britannica.com/topic/multiculturalism> (bezocht 21 augustus 2019).